www.turkishstudies.net/language

Turkish Studies - Language and Literature

eISSN: 2667-5641

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY
Sponsored by IBU

Research Article / Araştırma Makalesi

Eski Uygurca *Uṣṇīṣa Vijayā Dhāraṇī Sūtra*'da Geçen +lar(I)+lğ Topluluk Yapısı Üzerine

On the Collective Structure of Old Uyghur Uṣṇīṣa Vijayā Dhāraṇī Sūtra

Hasan İsi*

Abstract: Old Uyghur Turkic, which was the period when Turkic language came into linguistic contact with foreign cultural circles, is a period with a literary tradition based on rich materials developed especially on the basis of Buddhism. Uyghurs adopting Tantric Buddhism, which developed on the basis of the Mahāyāna Buddhism and which reacted against the boringness of Buddhism for centuries, presented rich materials to the Turkic language by creating *dhāraṇī literature* based on Tantric Turkish Buddhism during the Yuan dynasty. Except for the comments on the different religions adopted by the Uyghurs from the 8th to the 14th century, Tibetan Buddhism seems to have had a strong influence in the Turfan region in the 13th and 14th centuries despite the Islamic period. Tantric Buddhism, which is also seen in Uyghurs and has intense effects, is often called the “Method tool” because it is the end point of numerous special techniques and Buddhist practices to quickly reach Buddhahood. Some awakenings take place, especially through the use of *mantras*, images and Gods. These come from the aim of reaching Buddhahood shorter and faster than the long Bodisattva road with deep religious experience. This Tantric understanding adopted by the Uyghurs reflects the religious thought system that attaches importance to ceremonies, symbols, prayer and magic. Among the works of this literature, *Uṣṇīṣa Vijayā Dhāraṇī Sūtra* is known as “Purification of All Evil” olarak as a Tantric text based on the 13th or 14th century, based on the language and non-linguistic features. In this study, it is aimed to mention the formation of this collective structure and the religious function attributed to this morphology by the formation of this community structure, which generally produces terms in the meaning of high group related to the Buddha community.

Structured Abstract: The Tantric understanding adopted by the Uyghurs outside the *Mahāyāna* reflects the religious system of thought that places emphasis on ceremony, symbol, prayer, and magic. Tantric literature, which coincided with the period when the Uyghurs lived in the yoke of the Yuan dynasty, led to the emergence of works with rich materials known as *dhāraṇī literature*

* Dr., Bağımsız Araştırmacı (Ankara/Türkiye)

Dr., Independent Research (Ankara/Turkey)

ORCID 0000-0001-7269-3596

hasanisi21@yahoo.com.tr

Cite as/ Atıf: İsi, H. (2020). Eski Uygurca *Uṣṇīṣa Vijayā Dhāraṇī Sūtra*'da geçen +lar(I)+lğ topluluk yapısı üzerine, *Turkish Studies - Language*, 15(1), 223-232. <https://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.30241>

Received/Geliş: 16 August/Ağustos 2020

Checked by plagiarism software

Accepted/Kabul: 24 March/Mart 2020

Published/Yayın: 30 March/Mart 2020

Copyright © INTAC LTD, Turkey

CC BY-NC 4.0

within the old Uyghur Turkic. This rich material includes the *Uṣṇīṣa Vijayā Dhāraṇī Sūtra*, a text belonging to the tradition of dharāṇī literature. This text is one of the important works of Tantric Turkish Buddhism. The *Uṣṇīṣa Vijayā Dhāraṇī Sūtra*, a product of the tradition of translating Buddhist works from foreign languages beginning with the old Uyghur Turkic period, is a work with a community structure that we first saw with this work in terms of having various religious terms and structures within the translation tradition in which Uyghur priests were influential.

Suffix and words are included within the structures that inform the collective. The collective suffix is known as “showing collective and coexistence in terms of number in names” (Korkmaz 2010: 216). In the texts of the historical period -*AgU* and Turkey Turkish, which is actually a duality octet +^oz through written texts are the collective suffixes we are witnessing.

The collective suffix can be defined as the structure that denotes multiple entities semantically, even though its appearance is singular. Collective structures are also met from time to time with their +*lAr* attached forms, although they report plural. The collective structure has a narrower comprehensive use than the plural structure (Nizam, 2017: 9).

Old Uyghur *Uṣṇīṣa Vijayā Dhāraṇī Sūtra*, among the Brahmi-lettered Uyghur texts found in Murtuk, which belong to the 13. or 14. centuries, is known as the Tantric Dhāraṇī of the goddess named *Uṣṇīṣavijayā*, which “removes all evil and desperation”. The writing is located at the Ethnological Museum in Berlin. Block print manuscripts of the work, It was determined by F.W.K Müller and published in U II. Fragments of the text are contained in the Berliner Turfansammlung (Elverskog, 1997: 121). The work was transferred to Uyghur by free translation. Fragments of the work go to two different editions (Yakup and Knüppel, 2007: 25). The work consists of eight blocks of prints written in Turfan Sammlung. The text indicates conformity with Tibetan. Despite the Chinese numbers, the text has been transferred from either Tibetan or a Tibetan-based version to old Uyghur Turkic.

Erdal (1991: 150) states that the +*lXg* suffix is often used with the third-person possessive suffix, and that these forms are related to the Buddha, Dharma and Sangha in Uyghur Turkic. He mentions that this formation is undoubtedly used for group building purposes and explains that the +*lAr(I)+lXg* format is also in this direction. Finally, Erdal (1991: 150) states that the suffix is used in preposition as a semi-independent structure, and that its ascending function in this function is included as a syntactic part in its morphological tendency.

One of the proofs that the collective function is formed by stereotyping within the +*lAr(I)+llg* format is the addition of +*lAr* plural. According to Korkmaz, the +*lAr* is in most cases 3. person carries the possessive suffix, creating stereotypes. With this stereotype, it is seen that the exact element of a noun suffix has been discarded (Korkmaz, 2007: 163).

In UV 34-39, the expression *t(ä)ḡri kızlarıḡ terin kuvraḡ* is actually *t(ä)ḡri+niḡ kız+lAr+ı* “girls of God (belonging to)”. With the stereotyping event experienced as a result of the fall of the complement +*lAr* is combined with the attachment format unit. The +*lAr* suffix, which is considered to be the plural suffix, is by combining with the person possessive suffix constitutes the possessive suffix of the 3. person. Plural suffix +*lAr* and 3. person suffix is composed of a combination of the person possessive 3. person the plural person possessive suffix is a structure used to express the families, relatives or relatives of people of the high coterie (Nizam, 2017: 92).

As a result,

1. The +*lAr(I)+llg*, was used usually in Tantric texts of old Turkic.
2. This collective structure is the format unit with the collective function in its additional category. This is with the meaning of respectability belonging to the higher coterie that the + *lAr*

suffix has. This suffix has become a real grammatical structure by stereotyping the possessive suffix and the suffix +*llg*, which makes the adjective from the noun.

3. Collective structures typically consist of suffixes and words that inform the collective. This structure, which is used in the special suffix of +*lar(I)+llg* ensemble with the words *terin* and *kuvrağ*, which states the ensemble after him, has been one of the attachments that serve to create Buddhist terms by appearing in the texts of Tantric Turkish Buddhism.

Key words: Old Turkish Language, Old Uyghur Turkic, Tantric Buddhism, *Uṣṇīṣa Vijayā Dhāraṇī Sūtra*, *Dhāraṇī Literature*, Plural, +*larllg*.

Öz: Türk dilinin yabancı kültür çevreleriyle dilsel temasa geçtiği dönem olan Eski Uyğur Türkçesi, özellikle Budizm temelinde gelişen zengin malzemelere dayalı edebî geleneğe sahip bir dönemdir. Budizmin *Mahāyāna* mezhebi temelinde gelişen ve Budizmin asırlar boyu süren sıkıcılığına karşı tepki niteliği taşıyan Tantrik Budizmi benimseyen Uyğurlar, Yüan hanedanlığı döneminde Tantrik Türk Budizmine dayalı *dhāraṇī edebiyatı*nı oluşturarak Türk diline zengin malzemeler sunmuştur. Uyğurların benimsedikleri bu Tantrik anlayış, tören, sembol, dua ve büyülere önem veren dinî düşünce sistemini yansıtmaktadır. Uyğurlar tarafından 8. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar benimsenen farklı dinler üzerine yorumlar dışında Tibet Budizminin 13. ve 14. yüzyıllarda Turfan bölgesinde İslamî döneme rağmen güçlü bir etkide olduğu görülmektedir. Uyğurlarda da görülen ve etkileri yoğun olan Tantrik Budizm, Budalığa hızlıca ulaşmak için sayısız özel teknik ve Budist uygulamaların son noktasını oluşturduğu için genellikle “Metot aracı” olarak adlandırılır. Özellikle *mantraların*, görsellerin ve Tanrıların kullanımı yoluyla, bazı uyanmalar gerçekleşmektedir. Bunlar, derin dinî tecrübe ile Budalığa uzun Bodisattva yolundan daha kısa ve hızlı şekilde ulaşma amacından ileri gelmektedir. Bu edebiyata ait eserlerden *Uṣṇīṣa Vijayā Dhāraṇī Sūtra*, dil içi ve dil dışı özelliklerden hareketle, 13. ya da 14. yüzyıla dayandırılan Tantrik bir metin olarak “Tüm Kötülüklerden Arınma” amacını taşıyan büyü metni olarak bilinmektedir. Bu çalışmada, genellikle Buda topluluğu ile ilişkili yüksek zümre anlamında terimler üreten +*larllg* yapısına değinilerek bu topluluk yapısının oluşma biçimlerine, yaşanan kalıplama olayı ile bu biçimbirime yüklenen dinî fonksiyona değinilmek hedeflenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türk Dili, Eski Uyğur Türkçesi, Tantrik Budizm, *Uṣṇīṣa Vijayā Dhāraṇī Sūtra*, *Dhāraṇī Edebiyatı*, Çokluk, +*larllg*.

Giriş

Uyğurların *Mahāyāna* mezhebi dışında benimsedikleri Tantrik anlayış, tören, sembol, dua ve büyülere önem veren dinî düşünce sistemini yansıtmaktadır. Uyğurların Yüan hanedanlığı boyunduruğunda yaşadığı döneme denk gelen Tantrik edebiyat, Eski Uyğur Türkçesi içerisinde *dhāraṇī edebiyatı* olarak bilinen zengin malzemelere sahip eserlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu zengin malzeme içerisinde *dhāraṇī edebiyatı* geleneğine ait bir metin olan *Uṣṇīṣa Vijayā Dhāraṇī Sūtra* yer almaktadır. Tibet Budizmine ait dinî öğretilerin kalıcı izlerine rastlanılan bu metin, Tantrik Türk Budizminin önemli eserlerindendir.

Türk dilinde Eski Uyğur Türkçesi dönemiyle başlayan yabancı dillerden Budist eserleri çevirme geleneğinin ürünü olan *Uṣṇīṣa Vijayā Dhāraṇī Sūtra*, Uyğur rahiplerinin etkili oldukları çeviri geleneği içerisinde oraya koydukları dinî terim ve dil bilgisel yapılarla sahip olması bakımından +*lar(I)+llg* topluluk yapısına gibi dikkat çekici özelliklere sahiptir.

Türk dilinde özellikle “Adlarda Sayı” başlığıyla karşılanan çokluk ve topluluk kategorisine ait yapıların Orhon Türkçesine ait metinlerde tanıklandığı görülmektedir. Bu çalışmanın da konusunu oluşturan topluluk yapıları, genellikle ek ve sözcüklerden oluşmaktadır. Bu doğrultuda

ilk kez, Eski Uygur Türkçesinde görülen *+lAr(I)+llg* yapısı, ek biçimindeki topluluk birimdir. Bu ek, Buda topluluklarının yer aldığı yüksek zümreyi çağrıştıran terimler türetmektedir. Genellikle Eski Uygur Türkçesi metinleri içinde Tibet Budizmine dayalı Tantrik yönleri olan metinlerde görülen bu biçimbirim, Budist rahipler cemiyetindeki yüksek sınıfı anlatmada kullanılmaktadır.

1. Topluluk Bildiren *+lAr(I)+llg* Yapısı Üzerine

1.1. Türk Dilinde Topluluk Yapısı Üzerine

Türkçede çokluk yapısıyla ilişkisi olan topluluk ifadeleri, birden fazla olma ile ilişkili grupları anlatmada kullanılan bir ifadedir. Türkoloji içerisinde genellikle “Adlarda Sayı” başlığı ile anlatılan topluluk yapısı, en somut örneklerini Türk dilinin yazılı belgelerle takip edildiği Eski Türkçe döneminden itibaren vermektedir.

Topluluk bildiren yapılar içerisinde ekler ve sözcükler yer almaktadır. Topluluk eki, “isimlerde sayı bakımından topluluk ve biraradalık gösteren ek” (Korkmaz, 2010: 216) olarak bilinmektedir.

Topluluk eki, görünümü tekil olduğu halde anlamsal olarak birden fazla varlığı ifade eden yapı olarak tanımlanabilir. Topluluk yapıları, çokluk bildirmelerine rağmen zaman zaman *+lAr* ekli biçimleriyle de karşılanmaktadır. Topluluk yapısı, çokluk yapısına göre daha dar kapsamlı bir kullanıma sahiptir (Nizam, 2017: 9).

Kaya Can, sürü, toplum, ulus gibi örneklerden yola çıkarak birçok bireyi içine alan topluluk adlarının, tek tek bireylerin değil, onların bir araya gelerek oluşturdukları topluluk türünün adı olduğunu söylemiştir (Can, 1986: 59).

Nadir Engin Uzun, topluluk adlarını sözlüksel sayı adıyla ifade etmiştir. Sayının sözcüklerde bazen içsel olarak bulunduğu dair görüşleri, bu tür sayı kavramının dil bilgisi olmadığı görüşü ile çürütmeye çalışmıştır (Uzun, 2004: 118-126).

Kerime Üstünova, topluluk isimlerinin, bünyelerinde kendilerini oluşturan nesnelerden birden fazla barındırmalarına rağmen çokluk eki almadıkları sürece tekil olarak ifade edileceğini belirtmiştir (Üstünova, 2012: 382-386).

Türk dilinin ilk kez yazılı olarak takip edildiği Orhon Türkçesinde belirli adlara eklenip topluluk adları türeten eklerin olduğu Talat Tekin tarafından ifade edilerek *+lAr*, *+gUn*, *+An*, *+(X)t* ve *+(s)* eklerinin çoğul ve topluluk eklerinden bahsedilmiştir (2016: 96).

A. von Gabain, çokluk ve topluluk kavramlarının belirli ekler, bazı son çekim edatları, yahut belirli vasıflıklarla ifade edildiğini belirtmektedir. Çokluk ekinin tek tek fertlerin yahut iş ve hareketlerin çoğul durumları gösterdiğini ifade eden Gabain, başta *+lAr* eki olmak üzere, *+gUn*, *+z*, *+An* ve *+t* şeklinde görülen çokluk ve topluluk yapılarına değinmektedir (2007: 62).

Çokluk eki temelinde ek halindeki topluluk yapılarına değinen Eraslan bu yapılar için “İsimlerin çokluk şekilleri, nesnenin birden fazla olduğunu gösterir. Çokluk eki almayan isimler de nesnenin birden fazla olduğunu ifade edebilir (sürü, topluluk), ancak bu isimler gramer kategorisi bakımından teklik, mana bakımından çokluk ifade eder.” (2012: 125) açıklamasını yapmıştır.

Marcel Erdal, OTG adlı eserinde Eski Türkçede topluluk bildiren biçimbirim ve kelimelere değinmektedir. Erdal, *+(A)gU* ya da *+AgU* ekinin sıklıkla sayılarla kullanıldığını *ikigü* ve *ikägü* örnekleriyle göstermektedir. Erdal, bu topluluk eklerinin vasıta ekleri ile zarf görevinde kullanıldığını belirtmektedir. *+(A)gU* ya da *+AgU* eki dışında *+(X)z* ekinin de topluluk bildirdiğini belirten Erdal, *+AgU* ekinin tüm grubu anlattığını ifade ederek *+(X)z* ekinin “çift” yönlü çokluk belirttiğini göstermektedir. Uygur Türkçesi döneminde *törtgil* ifadesi ile tanıklanan *+gll* eki, daha çok geometrik terim olarak belli numaraya sahip kenarları anlatmaktadır (2004: 225).

Adlarda çokluk ve topluluk ifade eden yapılar içerisinde kelime halinde çokluk ve topluluk bildiren ifadeler yer almaktadır. Erdal, “topluluk bildiren” bu ifadeler arasında *kamag*, *kamug*, *kamig*, *alku*, *tolp*, *kop* gibi sözcükleri sıralamaktadır. Topluluk bildiren ifadelerin çoğu, *kama+gu*, *yomka+gu*, *tüzü+gü* ve *alku+gu* şeklindedir. Bu sözcüklerin çoğu, +(A)gU biçimi ile oluşup +(X)g belirtme eki ile değil, +nI belirtme eki ile kullanılmaktadır (2004: 225-226).

1.2. *Uṣṇīṣa Vijayā Dhāraṇī Sūtra*'da Geçen +lAr(I)+līg Topluluk Yapısı Üzerine

Eski Uyurca *Uṣṇīṣa Vijayā Dhāraṇī Sūtra* Hakkında Bilgi

Tibetlilerin *Gtsug-tor-rnam-par rgyal-ma* dedikleri *Uṣṇīṣavijayā*, Nepal, Tibet ve Moğolistan'da Budist Tanrıçalardan biridir. *Uṣṇīṣavijayā*, Sanskritçede “Muzaffer Tanrıça” olarak bilinmektedir. Budist gelenek içerisinde *Uṣṇīṣa*, Buda'nın kafatasındaki çıkıntı anlamına gelmektedir. *Uṣṇīṣavijayā*, Buda Vairocana tacını giyip kutsal *caitya* mahzeninde oturan biri olarak tanımlanmaktadır. *Uṣṇīṣavijayā*, sekiz kollu, yeşil, beyaz ve mavi renkte başlara sahip lotus çiçeği üzeri olarak bilinen Buda koltuğunda çapraz şekilde oturan dua eden korkusuzluk, yardımseverlik ve şefkati temsil eden bir varlık olarak tasvir edilmektedir. *Uṣṇīṣavijayā*, Çin ve Japonya'da çok az bilinmektedir. Bu Tanrıça, Çin ve Japonya dışında oldukça yaygındır (Roerich, 1925: 72), (Encyclopedia Britannica, *Uṣṇīṣavijayā* maddesi).

Uṣṇīṣavijayā, Budizmde ilahî anne olarak bilinen bir Bodhisattva'dır. Alnında şefkati, arzuyu sembolleyen üçüncü bir göz vardır. *Uṣṇīṣavijayā*, Tibet'te *Namgyalma Mantra* olarak da bilinmektedir. *Namgyalma*, saflık ve uzun yaşam Tanrısıdır. Nazik ve şefkatli *Guru Śākyamuni* Buda, *Namgyalma*'yı okumanın faydalarını dört muhafıza anlatmıştır. *Guru Śākyamuni* onlara yıkanıp temiz elbiseler giyip sekiz prensip dâhilinde bu *mantrayı* 1000 kez okumaları durumunda kötü karma kaynaklı ölüm tehlikesinden kurtulup yaşamlarının süreceğini, saflaşacağını ve hastalıklardan kurtulacaklarını belirtmiştir (Rinpoche, 2008: 32).

Eski Uyurca *Uṣṇīṣa Vijayā Dhāraṇī Sūtra* adlı eser, 13. ya da 14. yüzyıllara ait olup Murtuk'ta bulunan Brahmi harfli Uyurca metinleri arasında “Tüm kötülükleri ve çaresizliği ortadan kaldıran *Uṣṇīṣavijayā* adlı Tanrıçanın Tantrik *Dhāraṇī*”si olarak bilinir. Yazma, Berlin'de Ethnological Museum'da korunmaktadır. Esere ait blok baskı yazmalar, F.W.K Müller tarafından belirlenip U II'de yayımlanmıştır. Metnin fragmanları, Berliner Turfansammlung'da yer almaktadır (Elverskog, 1997: 121). Eser, serbest çeviriyle Uyurcaya aktarılmıştır. Esere ait fragmanlar, iki farklı baskıya gitmektedir (Yakup ve Knüppel, 2007: 25). Eser, Turfan Sammlung'da sekiz blok baskı yazmadan oluşur. Metin, Tibetçe ile uygunluk gösterir. Fragmanlar üzerindeki Çince sayılara rağmen, metin ya Tibetçeden ya da Tibetçeye dayalı bir versiyondan Eski Uyurca Türkçesine aktarılmıştır.

UV 34-39: m(ä)n inçip t(ä)ṇri kızlarılığ terin kuvrağ üzä kurşatılı kavzatılı t(ä)ṇridäm vişaylıg māñiläriḡ tapımça tāḡinürümtä: inçä tep ün äşidilti. “Ben öylece Tanrı kızlarının olduğu toplulukla çevrelenip ilahî hislerin verdiği sevinçle gönlümce yaşarken birden şu ses duyuldu” (İsi, 2019: 147). Bu ifadeye U II'de “Während ich also der Göttermädchen Begleitung und Schar umringt und mit ihnen vereint der Göttlichkeit Sinnesfreuden nach meinem Belieben genoß, ließ sich so eine Stimme vernehmen” (1911: 30) karşılığı verilmiştir. “Tanrı kızlarının olduğu topluluk” anlamıyla karşılanan t(ä)ṇri kızlarılığ terin kuvrağ ifadesi içerisinde yer alan +lArI+līg ifadesi, Buda topluluğu ile ilişkili sınıflar anlamında terimler türetmektedir.

Topluluk bildiren yapıların genel olarak ek ve sözcükler şeklinde temsil edilişi söz konusudur. t(ä)ṇri kızlarılığ terin kuvrağ ifadesi özelinde hem ek hem de sözcük düzeyinde topluluk bildiren yapılar söz konusudur.

1.2.1. Ek Düzeyinde Topluluk Bildiren +lArI+līg Yapısı Üzerine

Eski Uygur Türkçesinin Budist metinlerinde karşımıza çıkan *+lArI+llg* yapısı, Buda topluluğu ile ilişkili yüksek zümre bildiren terimler türeten bir ektir. Bu biçim birim, *+lAr* çokluk eki ile 3. kişi iyelik ekinin kalıplaşarak isimden sıfat yapan *+llg* yapım ekinin birleşiminden oluşmuştur.

+lArI+llg ifadesini oluşturan biçimbirimler üzerine değerlendirmelerde bulunan isimlerden A. von Gabain (2007: 159) *+lXg* ekinin isimden isim, isim, yüklem belirleyicisi, vasıflık ve son çekim edatı şeklinde işlevlerinin olduğunu belirtir. Gabain (2007: 102) “Ekli ve Son Çekim Edatlı İsim Soylular” başlığı içerisinde ekin isim olarak görev yapsa da ifadenin daha çok sıfat görevinde kullanıldığını *ögrünç+llg* “sevinçli” örneği ile göstermektedir. Gabain ek için “mana bakımından *+llg* ile akraba *+ıy/+nıy* ilgi hali eki almış bir isim soylu artık isim olamaz, artık sadece vasıflık olur.” (2007: 102) açıklamasını yaparak bu biçimbirimin eklendiği ifadeye kategori değiştirip sıfat konumunda niteleyici olduğunu belirtmektedir. UV metninde geçen *t(ä)ñri kızlarılığ terin kuvrağ* ifadesini Gabain’in belirttiği “isme düşünce bakımından bir mensubiyet ifade eden *+l°glı* isim soylu” (2007: 102) açıklaması düşünüldüğünde, ekin *terin kuvrağ* ikilemesi içerisinde “topluluk” anlamını yansıttığı görülmektedir. Hacer Tokyürek *+llg*¹ eki üzerine değerlendirmelerde bulunarak ekin dinî terim oluşturma yönüne değinmektedir. Tokyürek’e göre bu ek, Köktürkçeden itibaren yaygın bir kullanıma sahiptir. *+llg* ekinin kullanımı hakkında geniş bir açıklama yapan Erdal (1991:141-142) Zimmer’in çalışmasına dayanarak bu ekin kullanımını Toharca *-ši/-sse* ekine bağlamaktadır. Metinde yer alan geçen *+lAr(I)+llg* eki içerisinde geçen *+llg* eki, bu doğrultuda Toharca etkinin ürünüdür (Tokyürek, 2013: 550). Ekin kullanım sıklığı, yabancı dillerden yapılan çevrilerden kaynaklı olarak Toharca etkiyi yansıtmaktadır (2013: 551).

Marcel Erdal, *+lXg* ekinin Orhon yazıtlarında *küçlög* “güçlü”, *künlög* “cariye sahibi” ve *kağanlıg* “hakana sahip” örneklerinde türetme eki fonksiyonunda olduğunu belirtmektedir. Uygur Türkçesinde ek, çeşitli kullanımlara sahiptir. Ek, *t(ä)ñri kızlarılığ terin kuvrağ* örneğinde *koşuntu* “appositive²: açıklayıcı” görevindedir. Bu durum, *burhan kutınlıg kölök* “Buda saadetne sahip vasıta” örneğinde görülmektedir (OTG, 2004: 149-150).

Marcel Erdal (OTWF, 1991: 149), *+lAr(I)+lXg* biçimbiriminin konu hakkında araştırmalarda bulunan kişilerce “dilbilgisi dışı” olarak nitelendirildiğini belirterek ekin son zamanlarda dil ihtiyacı doğrultusunda gerçek bir gramer yapısı olarak adlandırıldığından bahsetmektedir. Erdal (1991: 150), Eski Türkçede çekim eklerine yapım eklerinin geldiğini *az+rak+ça+k(t)ya* ve *män mänliksiz* örnekleri doğrultusunda göstererek ekin serbestliğe meyilli bir biçimbirim olduğunu belirtmektedir. Erdal (1991:150), metinde geçen *+lAr(I)+lXg* ekinin genellikle bir topluluğu anlatmada kullanılan biçimbirim olduğunu belirterek ekle ilgili örneklerin Yüan döneminde yazılan eserlerde rastlanıldığını ve bu metinlerin Eski Uygurcanın son dönemini oluşturduğunu anlatmaktadır. Bu açıdan Erdal’ın verdiği bu bilgi, hem eserde geçen biçimbirimin niteliğini hem de eserin yazılış tarihinin bu örnekten ötürü Yüan dönemine götürülebileceği ihtimalini akıllara getirmektedir.

UV 34-39: t(ä)ñri kızlarılığ terin kuvrağ...

BT III 129: alku tırtırlarlıg keyiklär kuvragı...

Sho VIIa1: ...arhant tıtsırlarlıg ayagka tägimlig burhan kuvrag...

¹ *+llg* ekinin *+I* ve *+lArI* ekleri olmadan topluluk bildirdiğine dair deliller, Murat Elmalı tarafından hazırlanan *Eski Uygurca Gramer Terimleri* adlı eserde görülmektedir. Eserde geçen *t(e)ñrilig ş(i)mnu, nizvanililg ş(i)mnu* vb. ifadeler, Buda sınıfı ya da Buda sınıfına karşı duran toplulukları anlatan örneklerdir (Elmalı, 2015, 205).

² **Koşuntu** “appositive”: Bir söz söylendikten sonra, o sözle ilgili akla gelen yeni bilgiyi açıklayan yardımcı söz dizimi birimi, açıklayıcı olarak bilinir. Türkçede söz öbeklerinin niteleyicileri olan cümle öğeleri de niteledikleri asıl ögenin önünde yer alırlar. Bunun başka türlü mümkün değildir. İnsan-varlık ilişkisi, varlık ile varlığın veya varlık ile varlığın eyleminin ilişkisi olmak üzere, başlıca iki temel üzerinde gerçekleşir. Varlığın adı, söz veya söz öbeği; olayın adı, cümledir (Karaağaç, 2013: 24).

ETŞ 10/211: daṣabal on küçlūg uyunmıṣlarlīg damı ṣireṣṭi beyler ornagı...

Erdal'dan alıntılanan bu örnekler bakıldığında, dört örneğin de +*lar(I)+līg* olarak gösterileceği ve devamında topluluk bildiren *terin* ve *kuvrağ* sözcükleri ile kullanıldığı görülmektedir. Erdal (1991: 150), bu örnekler dâhilinde +*līg* ekinin genellikle üçüncü kişi teklik iyelik ekiyle kullanıldığını ve bu biçimlerin Uygur Türkçesinde Buda, öğreti ve cemaat üçlüsüyle ilişkili topluluk eki olduğunu belirtmektedir. Ekin istisnai durumunun ise *atı kötrülmiş kaṇimazlīg* ifadesindeki I. çokluk iyelik eki +(X)m(X)z olduğu net bir şekilde görülmektedir. Erdal (1991: 150) ekin yarı bağımsız bir yapı olarak edat görevinde kullanıldığını ve bu fonksiyonda yükselen işlevinin morfolojik eğilimi içerisinde sentaktik parça olarak yer aldığını ifade etmektedir.

BT VII: alp-lar takini-lar kuvrağ-ı-līg mantal-ıg sakınmak ärsär (Kara ve Zieme, 1976: 64)

BT VII: iş yumış kılgu-çı nom şazın küzädçi-lär kuvrağ-ı-līg mantal-ıg sakınmak ärsär (Kara ve Zieme, 1976: 64).

BT VII: oṇ-tın sına-ınta alp-lar kuvrağ-ı-līg taluy ögizüg: sol-tın sına-ınta takini-lar kuvrağ-ı-līg taluy ögizüg sakınmak ärsär (Kara ve Zieme, 1976: 64).

Bu bilgiler dışında, +*lar(I)+līg* biçimbirimi içerisinde topluluk görevinin kalıplaşma ile oluştuğuna dair delillerden biri de +*larI* çokluk ekidir. Korkmaz'a göre, +*lar* eki, çoğu durumda 3. şahıs iyelik eki taşıyarak kalıplaşma meydana getirir. Bu kalıplaşma ile bir ad tamlamasının tamlayan ögesinin atıldığı görülmektedir (Korkmaz, 2007: 163). UV 34-39'da geçen *t(ä)ṇri kızlarlīg* *terin kuvrağ* ifadesi, aslında *t(ä)ṇri+niṇ kız+lar+ı* “Tanrının kızlarına (ait)” şeklinde belirtili isim tamlamasıdır. Tamlayan ekinin düşmesi sonucu yaşanan kalıplaşma olayıyla +*lar* eki +*līg* biçimbirimi ile birleşmektedir. Çokluk eki olarak kabul edilen +*lar* eki, 3. teklik kişi iyelik ekiyle birleşerek 3. çokluk kişi iyelik ekini oluşturmaktadır. Çokluk eki +*lar* ve 3. teklik kişi iyelik eki birleşiminden oluşan 3. çokluk kişi iyelik eki, yüksek zümredeki insanların ailelerini, akrabalarını veya yakınlarını ifade etmek için kullanılan bir yapıdır (Nizam, 2017: 92). Bu doğrultuda *t(ä)ṇri kızlarlīg* ifadesi içerisinde yer alan +*lar(I)+līg* eki, “Tanrı Kızları” olarak bilinen kutsal Buda topluluğuna mensup yüksek zümreyi ifade etmektedir.

1.2.2. Kelime Düzeyinde Topluluk Bildiren *terin* ve *kuvrağ* Sözcükleri Üzerine

Türk dilinde genellikle ek ve kelime düzeyinde çokluk bildiren topluluk yapısının söz konusu olduğu önceki bölümlerde belirtilmişti. Bu başlık içerisinde topluluk bildiren biçimbirimler dışında UV 34-39'da geçen *t(ä)ṇri kızlarlīg* *terin kuvrağ* ifadesi içerisinde yer alan *terin* ve *kuvrağ* ifadeleri topluluk ismi olarak değerlendirilmektedir. Topluluk isimleri, genellikle şekil bakımından tekil olduğu halde sayısı belirsiz çokluk bildiren isimlerdir (Topaloğlu, 2019: 129). Bu doğrultuda metinde yer alan bu isimler, Budist bir cemaate işaret etmektedir.

terin kuvrağ = Uyg. *saṇ* < Skr. *sangha~samgha*: Eski Uygur Türkçesinde Türkçe kavramlarla *terin kuvrağ* olarak görülen bu ifade, Sanskrit diline ait *sangha~samgha* kelimesine karşılık gelmektedir. Eski Uygur Türkçesinde “topluluk, cemaat” anlamında *saṇ* şeklinde görülen bu ifade “Budist keşişler örgütü” olarak bilinmektedir (Kaya, 2017: 169). *Sangha* kelimesi, “birliktelik” anlamına gelen *sam* ifadesi ile “vurmak” anlamına gelen *han* sözcüğünden oluşarak “bir şeyi birlikte vurma” anlamını taşımaktadır. Terim, Budist gelenekte Buda ve öğreti fikri ile beraber cemaat ya da topluluk kavramına karşılık gelerek “bölünmeye karşı dayanıklı ve güçlü olmayı” ifade etmektedir. Geleneksel açıklama bu terimi, Budist geleneği savunan keşiş ve rahiplerden oluşan topluluk olarak değil, kalplerinde özgürleştirici *dharmay* taşıyan *āryalar* olarak açıklamaktadır (Buswell, 2004: 740). **Pali.** *sangha* ve **Tib.** *dge'dun* olarak görülen bu kelime, Budist keşiş örgütü veya Budist inanırlar cemiyeti anlamını taşımaktadır. Sanskritçe terim başlangıçta kolektif vücut bir anlamına geliyordu ve daha sonra Budist uygulayıcıların başvurduğu

terimlerden biri oldu. Budizm'in erken dönemlerinde ortak bir düzende yaşayan en az dört keşiş veya rahibeden oluşan bu topluluk *samgha* olarak tanımlanırdı. Budist literatürde bu grup, Buda'nın öğretilerini koruyan ve aktaran grup olarak görülmektedir. Bu rolünden dolayı bu grup, Budist inanırlarca Buda ve onun öğretilerine kendini adayan ve koruyan kimselerce önemli görülmektedir (Gakkai, 2002, *samgha* maddesi).

Bu terim, *Buda* ve *Dharma* ile birlikte üç mücevheri (**Skr.** *triratna*) oluşturmaktadır. Bu ifade, erkek ve kadın keşişler olan *Bhikshu* ve *Bhiskhuniler*in sıradan hayatı bırakıp gece gündüz Budist yaşam tarzını benimsemeleri oluşan bir örgütü anlatsa da bu terim daha çok *Upāsaka* ve *Upāsikalari* yani sıradan insanları içine alan bir topluluktur. *Samgha* teriminin Buda'nın öğretilerini korumak, yaymak ve geleceğe taşımak gibi görevleri vardır (Kaya, 2017: 166).

Budist dervişler, Budizmde *Buda*, *Dharma* ve *Sangha* şeklinde sıralanan üç değere yürekten inanmalı ve saygı göstermelidir. Budizmde bu üç değerın derin sembolik anlamları vardır. *Üçlü mücevher* olarak da bilinen bu gerçek içerisinde *Dharma*, hakikat olan “Yasanın Tekerleği”dir. Birliğin çoklukla iletişimini sağlayan tekerlek çubukları *Budalar*dır. Öğretinin uygulanmasında tekerleğin ilerlemesini sağlayan ise *Sangha*'dır (Yılmaz, 2007: 125-126).

terin kuvrağ ifadesinin dilsel yönüne bakıldığında, ikileme şeklindeki bu yapı, Ölmez tarafından *terin kuvrag* “topluluk, (Budist) cemaat” (2017: 290) olarak verilir. İkilemeyi oluşturan sözcüklerden *terin*, Clauson'da *té:r-* “toplamak, bir araya getirmek” (EDPT 1972: 551) fiiline götürülür. Sözcük ikileme olarak *terin kuvrağ* “dinî bir topluluk” şeklinde kullanılır. Sözcük, Mani metinlerinde *üküş terin kuvrağ* “birçok dinî topluluk” şeklindedir. Budist metinlerde de kullanılan bu ikileme, Uygur döneminden sonra görülmez. *kuvrağ* sözcüğü ise, “bir araya gelmek, toplamak” anlamındaki *kuvra-* eyleminden türemiştir. Sanskritçe *samgha* kelimesine karşılık gelen bu sözcük, “manastır topluluğu” anlamına gelmektedir. *terin* ve *bursağ* sözcükleri ile eş anlama sahip bu kelime, Mani ve Budist dönem metinlerinden sonra kullanım sıklığını kaybetmiştir (1972: 585).

Sonuç

Buda topluluğu ile ilişkili yüksek zümre sınıfı işlevinde terimler türeten *+lAr(I)+llğ* biçimbirimi, genellikle Eski Türkçesine ait Tantrik metinlerde görülmektedir. *t(ä)ñri kızlarıllğ terin kuvrağ* ifadesinde görülen bu topluluk yapısı, ek kategorisinde topluluk işlevine sahip biçimbirimdir. Bu ek, *+lAr* ekinin sahip olduğu yüksek zümreye ait saygınlık anlamı ile 3. teklik iyelik eki ve isimden sıfat yapan *+llğ* eki ile kalıplaşarak gerçek bir gramer yapısı haline gelmiştir. Topluluk yapıları, genellikle topluluk bildiren ek ve sözcüklerden oluşmaktadır. *+lAr(I)+llğ* topluluk eki özelinde kendisinden sonra topluluk bildiren *terin* ve *kuvrağ* sözcükleri ile kullanılan bu yapı genellikle Tantrik Türk Budizmine ait metinlerde görülerek Budizme dayalı terimler oluşturmada görev yapan eklerden biridir.

Kaynakça

- Buswell, R. E. (2004). *Encyclopedia of Buddhism A-L*. Thomson Gale.
- Can, K. (1986). *Üniversite ve yüksekokullar için Türk dili*. Kırıl Matbaası.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford University Press.
- Elmalı, M. (2015). *Eski Uygurca gramer terimleri vibakti-samaz*. Kesit Yayınları.
- Elverskog, J. (1997). *Uygur Buddhist Literature*. Brepols.
https://doi.org/10.1484/m.srs-eb.5.112509
- Encyclopedia Britannica (Mayıs, 2020). *Uşñışavijayā*. https://www.britannica.com/topic/Usnisavijaya
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation. A functional approach to the lexicon. 1-2*. Otto Harrassowitz.
- Erdal, M. (2004). *A grammar of old Turkic*. Brill.
- Gabain, A. von (2007). *Eski Türkçenin grameri*. Mehmet Akalın (Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İsi, H. (2019). *Eski Türkçe tantrik bir metin: Uṣṇīṣa Vijayā Dhāraṇī Sūtra*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kara, G. & Zieme, P. (1976). *Fragmente tantrischer werke in uigurischer übersetzung. Berliner Turfantexte VII*. Akademie Verlag.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaya, K. (2017). *Buddhizm sözlüğü*. Doğu Batı Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2007). *Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2010). *Gramer terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Müller, F. W. K. (1911). *Uigurica II*. Abhandlungen der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften.
- Nizam, O. (2017). *Eski Türkçede çokluk ve topluluk yapıları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ölmez, M. (2017). Eski Uygurca ikilemeler üzerine. *Belleten* 65-2. 243-311.
- Rinpoche, L. Z. (2008). The benefits of Namgyalma Mantra. *Mandala*. 32-33.
- Roerich, G. (1925). *Tibetan paintings*. Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Soka, G. (Ocak, 2020). *Samgha*. <https://www.nichirenlibrary.org/en/dic/Content/S/25>
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tokyürek, H. (2013). Eski Uygurca dini terimlerde yabancı dillerin gramatikal etkisi var mıdır? . *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi* 30 Eylül-4 Ekim 2013. 541-554.
- Topaloğlu, A. (2019). *Karşılaştırmalı Dilbilgisi terimleri sözlüğü*. Dergâh Yayınları.
- Uzun, N. E. (2004). *Dünya dillerinden örnekleriyle Dilbilgisinin temel kavramları: Türkçe üzerine tartışmalar*. Türk Dilleri Araştırma Dizisi.
- Üstünoğlu, K. (2012). *Türkiye Türkçesi ad işletimi(Biçim Bilgisi)*. Sentez Yayıncılık.
- Yakup, A. & Knüppel, M. (2007). *Alttürkische Handschriften. Teil 11: Die uigurischen blockdrucke der Berliner Turfansammlung. Teil 1: Tantrische texte*. Franz Steiner Verlag.
- Yılmaz, H. (2007). *Budist metafiziği*. Hece Yayınları.

Kısaltmalar

Bk.	Bakınız.
BT III	Berliner Turfantexte III.
BT VII	Berliner Turfantexte VII.
Çev.	Çeviren.
EDPT	An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish.
ETŞ	Eski Türk Şiiri.
OTG	A Grammar of Old Turkic.
OTWF	Old Turkic Word Formation I-II.
Pali.	Pali Dili.
s.	Sayfa.
S.	Sayı.
Sho.	Saint Petersburg'taki Uygurca Metinler (Shogaito).
Skr.	Sanskritçe.
Tib.	Tibetçe.
U II	Uigurica II.
UV	Uṣṇīṣa Vijayā Dhāraṇī Sūtra.
Uyg.	Eski Uygur Türkçesi.